

ARKADIUSZ BOREK* – WARSZAWA

**PARAFIE W GEOGRAFICZNO-STATYSTYCZNYM
OPISANIU PARAFIÓW KRÓLESTWA POLSKIEGO
KAROLA PERTHÉESA I WIZYTACJACH
KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO¹**

**PARISHES IN THE GEOGRAPHIC AND STATISTICAL
DESCRIPTION OF THE PARISHES
OF THE KINGDOM OF POLAND BY KAROL PERTHÉES
AND VISITATIONS OF THE CATHOLIC CHURCH**

Abstract

The article aims to assess the value of Karol Perthées' Geographical and Statistical Description of the Parishes of the Kingdom of Poland from the end of the 18th century, in comparison with visitations of the Catholic Church from the same period, for reconstructing the settlement network and parish boundaries. At the outset, the characteristics of the two sources are presented, i.e., their similarities and differences. The actual analysis was based on a comparison of information from five selected deaneries from different dioceses in the Western Crown. Using a quantitative method, the difference in the representation of the settlement network in the sources studied was characterized, and a qualitative method (case study analysis) was used to discuss the problems of determining parish affiliation. The obtained conclusions indicate that compared to the visitations, Geographical and Statistical Description of the Parishes of the Kingdom of Poland is a source richer in information about the settlement net-

* Arkadiusz Borek – mgr historii, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

e-mail: aborek@ihpan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-7706-860X>

¹ Tekst powstał w ramach projektu „Kartografia w służbie reform państwa epoki stanisławowskiej – krytyczne opracowanie «Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego» oraz map województw koronnych Karola Perthéesa” finansowanego przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki (nr 11H 18 0122 87).

work, and at the same time a reliable basis for the reconstruction of parish boundaries.

Keywords: visitations; eighteenth century; parishes; source studies; Karol Perthées

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Artykuł ma na celu ocenę wartości Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego Karola Perthéesa z końca XVIII wieku, w zestawieniu z wizytacjami Kościoła katolickiego z tego samego okresu, do rekonstrukcji sieci osadniczej i granic parafialnych. Na wstępie przedstawiona została charakterystyka obu źródeł – ich podobieństwa i różnice. Właściwą analizę oparto na porównaniu informacji z pięciu wybranych dekanatów z różnych diecezji zachodniej Korony. Przy użyciu metody ilościowej scharakteryzowano różnicę w przedstawieniu sieci osadniczej w badanych źródłach, a metodę jakościową (analiza konkretnych przypadków) zastosowano do omówienia problemów związanych z określaniem przynależności parafialnej. Otrzymane wnioski wskazują, że w porównaniu do wizytacji Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego jest źródłem bogatszym w informacje o sieci osadniczej, a przy tym wiarygodną podstawą do rekonstrukcji granic parafialnych.

Słowa kluczowe: wizytacje; XVIII wiek; parafie; źródłoznawstwo; Karol Perthées

Rozpoznanie granic parafii katolickich w schyłkowym okresie istnienia Rzeczpospolitej teoretycznie nie powinno być problemem dla większości jej terytorium, na którym katolicyzm był wyznaniem dominującym. Zasób źródłowy w postaci wizytacji i różnego rodzaju spisów² z końca XVIII wieku jest wystarczająco bogaty. Podstawowym problemem do tej pory był brak pełnej rekonstrukcji sieci osadniczej Polski tego okresu, co jest koniecznym krokiem poprzedzającym opracowanie granic. Drugim jest rozproszenie tego materiału i jego opracowanie, tak aby wydobyć pożądane informacje. Wydaje się, że rozwiązanie obu tych problemów da wykorzystanie źródeł powstałych w wyniku tzw. ankiet parafialnych – Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego Karola Perthéesa i Rejestru diecezjów Franciszka Czajkowskiego (Czajkowskiego).

Ankiety parafialne zostały przeprowadzone przez władze Kościoła katolickiego w pierwszej połowie lat 80. XVIII wieku, głównie w latach 1782-1785. Ich celem było zdobycie materiału do przygotowania map terytorium Polski, a efektem opisy

² Np. *Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII wieku. Materiały źródłowe*, t. 1, *Ludność i organizacja diecezji krakowskiej*, wyd. B. Szady, Lublin 2010. Podobny spis zachował się również dla diecezji poznańskiej – Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAPoz), sygn. El. 9 i 10, [Spis beneficjów z 1785].

parafii sporządzone przez kler parafialny³. Niestety oryginalne opisy z terytorium zachodniej Korony spłonęły w 1944 roku w Warszawie. Jednak w niedługim czasie po ich powstaniu, odpowiedzi plebanów stały się podstawą przygotowania dwóch wspomnianych źródeł. Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego określane w skrócie jako Szkice⁴ jest dziełem dość nietypowym pod względem formy. Dwanaście rękopiśmiennych tomów Szkiców przechowywanych obecnie w Bibliotece Ukraińskiej Akademii Nauk im. Władimira Wernadskiego (sygn. I 5975) w Kijowie zawiera wstępne, powstałe na bazie opisów, kartograficzno-tekstowe opracowanie zachodnich terenów Królestwa Polskiego po I rozbiorze. Karty wolumenów obejmują szkice przedstawiające obszary parafii, zestawienia miejscowości parafialnych, listy sąsiednich ośrodków, spisy obiektów gospodarczych i komentarze topograficzne. Szkice są dziełem K. Perthéesa (1739-1815), nadwornego kartografa Stanisława Augusta Poniatowskiego i zostały przygotowane przez niego i jego pomocników jako podstawa do sporządzenia w latach 1783-1804 map województw (*Mappy Szczegulne*). Jest to więc materiał brudnopiśmienny względem tych map. Z kolei Regestr diecezjów F. Czajkowskiego⁵ zawiera listę parafii z przynależnymi do nich miejscowościami oraz właścicielami lub dzierżawcami tych miejscowości. Całość jest uszeregowana według diecezji i dekanatów. Wedle wydawców Regestr powstał najpóźniej po 1787 roku (z tego roku pochodzą ostatnie aktualizacje zawartych w nim informacji)⁶. Źródło to wykorzystano tutaj jednak jedynie pomocniczo w stosunku do Szkiców, ponieważ nie wnosi ono nic istotnego względem tych ostatnich w interesującym nas zakresie – poza jednym wyjątkiem (tab. 1).

Celem niniejszego tekstu jest porównanie Szkiców i wizytacji pod kątem informacji o sieci osadniczej oraz ewaluacja Szkiców, jako źródła o pośredniej proveniencji kościelnej (pochodną odpowiedzi plebanów), do rekonstrukcji granic parafii katolickich; również przez porównanie z wizytacjami. Mimo iż Szkice są tylko materiałem wstępnym do późniejszych map, to te ostatnie nie mają tu znaczenia, ponieważ nie przedstawiają granic parafialnych. Szkice będą więc traktowane na potrzeby analizy jako dokładne oddanie zawartości utraconych opisów parafii. To założenie nie powinno budzić większych wątpliwości. Wiesława Wernerowa jednoznacznie wskazała, że Szkice pod względem treści w zupełności odpowiadają odpowiedziom plebanów na ankiety parafialne⁷. W tekście nie zajmuję się

³ A. Borek, *Struktury kościelne zachodniej Korony po pierwszym rozbiorze w świetle Szkiców Karola Perthéesa*, „Roczniki Humanistyczne”, 70 (2022) nr 2, s. 102, 104. Tam pełna literatura.

⁴ Tamże, s. 104.

⁵ „Regestr Diecezjów” Franciszka Czajkowskiego, czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783-1784, wyd. S. Górzyński, K. Chłapowski, Warszawa 2006. W pracy korzystano z rękopisu znajdującego się w Archiwum Diecezjalnym w Łowiczu (bez sygnatury). Dalej jako Regestr.

⁶ „Regestr Diecezjów”, s. IX.

⁷ W. Wernerowa, *Ze studiów nad opisami parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. w relacji ze szkicami K. de Perthéesa*, w: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995, s. 127-128; też, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*,

różnicami w nazwach, własności i charakterze osad – nie mają one większego znaczenia dla głównego tematu tej pracy.

Analizę sieci osadniczej przeprowadzono metodą statystyczną, zaś omówienie problemów związanych z przynależnością parafialną za pomocą badań jakościowych. Do gromadzenia danych, obliczeń i wizualizacji wykorzystano program Microsoft Excel.

W literaturze pojawiły się dwie próby skonfrontowania źródeł poankietowych – samych opisów, Szkiców oraz map województw – ze źródłami niezależnymi. Krzysztof Jodczyk zestawiał opisy parafii dekanatu brasławskiego diecezji wileńskiej (opisy tej diecezji przetrwały do naszych czasów) z treścią wizytacji generalnej z tego samego okresu pod kątem sieci osadniczej⁸. Niedawno Szkice i mapy porównał między sobą oraz z mapami z przełomu XVIII i XIX wieku Tomasz Królik, również skupiając się na reprezentacji osadnictwa⁹.

W swoim założeniu poniższy tekst jest kontynuacją artykułu *Struktury kościelne zachodniej Korony po pierwszym rozbiore w świetle Szkiców Karola Perthéesa*, w którym zajmowałem się strukturami Kościoła katolickiego wyższego rzędu¹⁰.

Wnioski z tamtych badań pozwalają na przyjęcie optymistycznych założeń co do wartości Szkiców do rekonstrukcji granic parafialnych. O ile bowiem obraz granic diecezji i archidiakonatów zawiera wiele błędów, to granice dekanalne i centra parafialne nie budziły większych zastrzeżeń. Geneza Szkiców również sugeruje otrzymanie pozytywnego wyniku. Szkice są w końcu „tylko” opracowa-

w: Karol Perthées (1739-1815) *fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 171-178.

⁸ K. Jodczyk, *Wizytacja generalna z 1782-1783 roku i opisy parafii z 1784 roku – jako źródła do badań nad osadnictwem na terenie dekanatu brasławskiego diecezji wileńskiej*, „Studia Podlaskie”, 20 (2012) s. 129-153, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/388/1/Studia_Podlaskie_20_Jodczyk.pdf (dostęp: 30.06.2023).

⁹ T. Królik, *Ocena wiarygodności części tzw. szkiców parafialnych Karola Perthéesa na przykładzie sieci osadniczej powiatu gostyńskiego*, „Studia Geohistorica”, 10 (2023) s. 53-73, <https://apcz.umk.pl/AZMDDP/article/view/42959> (dostęp: 30.06.2023).

¹⁰ Borek, *Struktury kościelne*. Do wymienionej tam literatury należy dodać (poza wspomnianą wyżej pracą T. Królika) B. Szady, T. Panecki, *Source-driven data model for geohistorical records' editing: a case study of the works of Karol Perthées*, „Miscellanea Geographica”, 26 (2022) nr 1, s. 52-62, <https://www.sciendo.com/article/10.2478/mgrsd-2020-0070> (dostęp: 30.06.2023). W tym miejscu wypada dokonać uzupełnienia do mojego poprzedniego artykułu, w którym Regestru jako źródła kontrolnego nie wykorzystałem. U Czajkowskiego poprawnie, w przeciwieństwie do Szkiców, pod względem przynależności diecezjalnej zostały przypisane dekanaty bobrownicki i gostyński. W obu źródłach brakuje dekanatu borkowskiego, a opoczyński błędnie znajduje się w diecezji krakowskiej. Diecezja chełmska została za to wyodrębniona przez Czajkowskiego i jej dekanaty nie są przemieszane z dekanatami diecezji krakowskiej. Poprawnie Czajkowski podaje też przynależność dekanalną i diecezjalną parafii Słupia i Długa. Za to w przeciwieństwie do Perthéesa błędnie pomija dekanat poznański, kwalifikując jego parafie do dekanatu bukowskiego. Czajkowski nie uwzględnił przynależności archidiakonalnej dekanatów. Opis struktur kościelnych wyższego rzędu u Czajkowskiego jest więc ogółem bardziej poprawny.

nymi odpowiedziami na ankiety parafialne przygotowanymi przez plebanów lub innych duchownych, którzy zarządzali daną parafią i siłą rzeczy znali jej teren. Niemniej Szkice nie są porównywalne z oficjalną dokumentacją Kościoła katolickiego pod kątem formalnym. Jednak przystępność Szkiców do rekonstrukcji granic parafialnych (jedno źródło dla całej zachodniej Korony po I rozbiórce) zachęca do ich wykorzystywania. W tej sytuacji bardziej szczegółowa analiza tego problemu wydaje się potrzebna.

Jako materiał porównawczy do badań wykorzystam wizytacje kościelne, będące podstawowym źródłem do rekonstrukcji historycznych granic parafialnych, stanowiące oficjalny rejestr stanu poszczególnych parafii wraz z listą osad przynależnych *iure parochialis*¹¹. Warto tutaj zwrócić uwagę co łączy wizytacje z ankietami parafialnymi (a pośrednio ze Szkicami), ale szczególnie na to, co je dzieli i może wpłynąć na wyniki porównania. Na pewne podobieństwo obu źródeł i stojących za nimi mechanizmów zwrócił już uwagę Bogumił Szady¹². Po pierwsze, oba źródła są wynikiem formalnych działań instytucji Kościoła katolickiego¹³. Wizytacje są efektem znanej w Polsce od średniowiecza, a dobrze udokumentowanej w epoce potrydenckiej procedury wizytacyjnej, czyli dokonania przez biskupa lub innego uprawnionego wizji lokalnej podległych mu kościołów połączonej z przesłuchaniem kleru parafialnego i parafian. Produktem tych działań były akta wizytacyjne, które trafiały ostatecznie do kancelarii biskupiej i tam były przechowywane¹⁴. Ankiety parafialne z lat 80. XVIII wieku powstały z polecenia poszczególnych ordynariuszy, których z kolei zaktywizował do tego prymas Michał Jerzy Poniatowski. Biskupi nakazali plebanom przygotowanie opisów swoich parafii według przesłanego kwestionariusza wraz z załączonym wzorem. Sama procedura gromadzenia odpowiedzi angażowała już wyższe szczeble administracji kościelnej. Plebani odsyłali odpowiedzi do swoich dziekanów, ci do konsystorza, a stamtąd trafiały one do kancelarii ordynariusza¹⁵. Opisaniami parafii (23 tomy) już w latach osiemdziesiątych (czyli właściwie tuż po ich zebraniu), zaczął dysponować wspomniany Czajkowski (geograf prymasa Poniatowskiego)¹⁶, który

¹¹ O wizytacjach zob. m.in.: S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 5 (1962) nr 3, s. 41-58; A. Hamryszczak, *Canonical visitations as a historical source*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 105 (2016) s. 53-62, <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/view/12062/10531> (dostęp: 30.06.2023).

¹² B. Szady, *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa 2013, s. 185.

¹³ Jodczyk, *Wizytacja generalna*, s. 132.

¹⁴ Zob. np. J. Szymański, *Z dziejów wizytacji archidiakońskich. Czynności i dokumenty wizytacyjne archidiakonów wojnickich*, „Roczniki Humanistyczne”, 8 (1959) nr 2, s. 273-294.

¹⁵ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta życie i dzieła*, w: *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 59-61; Szady, *Działalność*, s. 188.

¹⁶ K. Buczek, *Czajkowski (Czaykowski) Franciszek Salezy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 152-153, <http://rcin.org.pl/dlibra/publication/edition/2209> (dostęp: 30.06.2023).

II. 1. Karta za Szkiców (t. 5, k. 121r) z opisem parafii Tuliszów

najwyraźniej w jakiś sposób brał udział w organizowaniu całej akcji. Późniejsze wypadki wskazują, że traktował opisy parafii właściwie jak własność prywatną¹⁷.

Wyodrębiając tę różnicę, można stwierdzić, że wizytacje to element kontroli władz kościelnych nad klerem i często opisują parafie niejako z zewnątrz, a odpowiedzi na ankiety (pośrednio Szkice) są obrazem parafii pochodzącym bezpośrednio od duchowieństwa parafialnego. Analizując akta wizytacyjne, należy brać pod uwagę jeszcze pewną ich zachowawczość w opisie granic parafii. Z pojawiających się czasem w protokołach informacji wiadomo, że nowe dane o stanie parafii konfrontowano z poprzednimi. Czy stare akta były podstawą do korygowania nowych? O jak silnym zjawisku mówimy? Udzielenie odpowiedzi na te pytania jest trudne i wymaga żmudnej pracy. Nie ulega wątpliwości, że listy miejscowości parafialnych w wizytacjach były aktualizowane, ale znany jest też przypadek, kiedy wieś przeniesiona w połowie XVI wieku do innej parafii, pojawiała się przy starej parafii do końca XVII wieku¹⁸. Możliwe więc, że wizytacje jako oficjalna dokumentacja stanu parafii działały zwrotnie i stabilizowały granice parafialne.

Niektóre wizytacje wykazują częściowo zbieżny kwestionariusz z ankietami parafialnymi, które występowały przynajmniej w dwóch wersjach – pięcio- i dziewięciopunktowej¹⁹. Ostatecznie jednak Szkice dla terenów zachodniej Korony powstały na podstawie odpowiedzi na wersję dziewięciopunktową. Interesujące dla porównania z wizytacjami będzie część z zagadnień:

1. Położenie w strukturach administracji kościelnej i państwowej opisywanego kościoła parafialnego oraz wymienienie wszystkich należących do niego „wiosek i miejsc”, wraz z informacją o ich właścicielach i położeniu względem kościoła parafialnego.
2. Sąsiednie kościoły parafialne i odległość do nich.
3. Najbliższe ośrodki administracji kościelnej i państwowej oraz odległość do nich.
7. Młyny, inne tego typu obiekty oraz „miejsca starożytność jakąś oznaczającą”.

Pozostałe punkty dotyczą fizjografii terenu parafii, sieci drogowej i dokładniejszego przebiegu granic²⁰.

¹⁷ Buczek, *Kartograf*, s. 61.

¹⁸ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej*, w: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Duży, A. Borek, M. Słomski, Warszawa 2021, s. 65, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/269195/edition/233523> (dostęp: 30.06.2023).

¹⁹ Szady, *Działalność*, s. 188-189.

²⁰ *Rozrządzenia y pisma pasterskie za rządów [...] Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa plockiego etc.etc. do dyecezyi plockiey wydane. Dla wygody teyże dyecezyi zebrane, i do druku podane*, Warszawa 1785, s. 128-137, <https://pbc.biaman.pl/dlibra/show-content/publication/edition/2603?id=2603> (dostęp: 30.06.2023); *Dokument do historii słownika geograficznego w Polsce (Instrukcja biskupa krakowskiego, X. J. Poniatowskiego, w sprawie opisów parafij z 1783 r.)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 5 (1932) s. 210-213.

Spośród wymienionych zagadnień, informacje o własności osad w parafii pojawiały się już w najstarszych zachowanych wizytacjach z XVI wieku²¹. Obecność innych (przynależności administracyjnej wsi z kościołem parafialnym, odległości do ważniejszych ośrodków) odnajdujemy dopiero w relacjach z drugiej połowy XVIII wieku²². Kolejne elementy tego kwestionariusza możemy znaleźć w wizytacjach z okresu „ankietowego” – opis trzech dekanatów diecezji krakowskiej z 1783 roku (rok ankiety w diecezji krakowskiej) wzmiankuje także odległości wsi parafialnych od kościoła²³. W zupełności wyczerpują ten kwestionariusz wizytacje dekanatów służewskiego i nieszawskiego z 1779 roku (a więc po pierwszej ankiecie w diecezji plockiej w 1778 roku²⁴, ale przed ankietami w diecezji wrocławskiej) oraz dekanatu brzeskiego diecezji wrocławskiej z 1786 roku – w tabeli określono przynależność administracyjną wszystkich osad, podano dziedziców, odległość od kościoła, wymieniono też sąsiednie parafie i ważniejsze miasta²⁵. W wizytacjach zdarzają się również elementy opisu hydrografii terenu. Z punktu widzenia Kościoła katolickiego ważne były informacje o bagnach i wylewach rzek (wizytacja dekanatu konińskiego z 1782 roku), które utrudniały dotarcie parafian do własnej świątyni. Pojawiają się również wzmianki o spławnych rzekach w parafii (opis dekanatu brzeskiego kujawskiego z 1786 roku)²⁶.

Ten krótki przegląd pozwala na wyciągnięcie dwóch wniosków. Po pierwsze, wizytacje i opisy/Szkice są źródłami z podobnym zasobem informacyjnym, a w przypadku niektórych wizytacji ich kwestionariusz ewoluował w stronę tego znanego z ankiet. Po drugie, przeprowadzenie akcji ankietowej i same ankiety nie były *novum* w działalności struktur Kościoła katolickiego, ale wykorzystano tu znane i ukształtowane przez wieki mechanizmy²⁷. O oparciu się na istniejących wzorach zbierania raportów bezpośrednio wspomina instrukcja krakowska²⁸.

Od strony formalnej porównanie obu źródeł nie nastęcza więc większych problemów. Do wyjaśnienia pozostaje jeszcze rozumienie terminów podstawowych dla przeprowadzanej analizy w obu źródłach. Co to jest kościół parafialny i co to jest miejscowość parafialna? W obu znanych nam rozporządzeniach prymasa Poniatowskiego użyto tych samych sformułowań: na ankiety odpowiadają „rządcy wszelkich kościołów farnych lub ich namiestnicy”, obejmują one wszystkie kościoły

²¹ A. Borek, *Źródła pisane, w: Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Duży, A. Borek, M. Słomski, Warszawa 2021, s. 16, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/269195/edition/233523> (dostęp: 30.06.2023)..

²² Np. Archiwum Diecezjalne we Wrocławiu (dalej: ADWł), sygn. 0225, *passim*. Zob. też S. Litak, *akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, Toruń 1998, s. XIV.

²³ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKMK), sygn. AV 54, *passim*.

²⁴ Szady, *Działalność*, s. 184.

²⁵ ADWł, sygn. 0241, *passim*; sygn. 0255 *passim*. Zob. też Jodczyk, *Wizytacja generalna*, s. 138-139.

²⁶ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie (dalej: AAG), sygn. A.Cons. E 23, *passim*; ADWł, sygn. 0255, *passim*.

²⁷ Borek, *Struktury kościelne*, s. 102-103.

²⁸ *Dokument do historii*, s. 209.

mające prawa parafialne (również kolegiaty) i w ramach parafii wymieniane są „wioski i miejsca”²⁹. Z zapisów tych wynika, że po pierwsze, opisywany kościół posiada obsadę – ktoś jest w stanie odpowiedzieć na ankietę na temat danej parafii, a po drugie, z kościołem jest związana władza duszpasterska na określonym terenie – jest co opisywać. W przypadku wizytacji opis sporządzał wizytator i interesowały go wszystkie instytucje kościoła na danym terenie, choć charakteryzowane w ramach parafii. Wizytacje posługują się przeważnie kategorią „wsi podległych prawu parafialnemu”. Ogólnie oba źródła nie stawiają tutaj wyraźnych definicji, co należy brać pod uwagę przy opracowywaniu danych.

Analizę treści Szkiców i wizytacji w zakresie granic parafii przeprowadzę przez porównanie list miejscowości parafialnych w Szkicach z jednego dekanatu jednej diecezji z bliską czasowo wizytacją tego dekanatu wymieniającą miejscowości parafialne (tab. 1). Szkice obejmują w całości lub we fragmentach osiem diecezji: gnieźnieńską, krakowską, wrocławską, poznańską, płocką, chełmską, wrocławską, łucką. Ponieważ trzy ostatnie są reprezentowane w Szkicach w ograniczonym stopniu, uwzględniono tylko dekanaty z pięciu pierwszych diecezji – tworzących rdzeń struktur kościelnych zachodniej Korony. Dekanaty wybrano, kierując się dotychczasowymi doświadczeniami przy opracowywaniu Szkiców. Na tej podstawie dekanaty diecezji krakowskiej, wrocławskiej i płockiej dobrano jako przeciętne dla danej diecezji niewykazujące istotniejszych odchyleń. Z kolei dekanaty diecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, przy opracowaniu sieci osadniczej tych terenów, wykazywały pewne charakterystyczne właściwości sugerujące, że wyniki uzyskane na ich podstawie będą się wyróżniać. Taka selekcja terytoriów ma na celu łatwiejsze uchwycenie pewnych zjawisk, nawet jeśli nie występowały one powszechnie. Z kart Szkiców wzięto pod uwagę zarówno listy miejscowości parafialnych, jak i ich uzupełnienia oraz wykazy obiektów gospodarczych. W wizytacjach podstawą do porównania były listy miejscowości wymienione w sekcjach poświęconych wsiom parafialnym. Pod uwagę wzięto również opisy uposażenia parafii, ale tylko pomocniczo, ze względu na fakt, że fragmenty te nie są tak jednoznaczne przy oznaczaniu przynależności parafialnej – sprawdzono jedynie, czy w opisie uposażenia nie ma miejscowości wymienionych w Szkicach, które nie pojawiły się na listach miejscowości parafialnych w wizytacjach. Poniżej tabela zestawiająca źródła.

²⁹ *Rozrządzenia y pisma pasterskie*, s. 126-129; *Dokument do historii*, s. 209-210.

Tab. 1. Porównanie źródeł wykorzystanych w pracy

Dekanat (diecezja)	Wizytacje	Szkice	Regestr	Uwagi
Koniński (gnieźnieńska)	Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie, sygn. A.Cons. E 23, Wizytacja Józefa Dorpowskiego dekanatów: gnieźnieńskiego św. Piotra i Pawła, łekneńskiego, rogowskiego, konińskiego i sompoleńskiego, s. 1-208 (1782 r.).	t. 5, k. 105-136	s. 225-230	Wizytacja nie opisuje parafii w Koninie i Starym Mieście. Nie uwzględniano ich więc w porównaniu. W rękopisie wizytacji paginacja zaczyna się dla każdego dekanatu od nowa. Dekanat koniński jest czwarty w kolejności.
Proszowicki (krakowska)	Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, sygn. AV 54, Akta wizyty pod rządem diecezją Jaśnie Oświeconego Michała Jerzego Ciołka Xiążęcia Poniatowskiego... dekanatów: proszowickiego, xiążnickiego i andrzejowskiego... w roku 1783 odprawionen wypisane, s. 1-231 (1783 r.).	t. 3, k. 34-52	s. 113-116	
Brzeski kujawski (włocławska)	Archiwum Diecezjalne we Włocławku, sygn. 0255, Wizytacja dziekańska dekanatu brzeskiego z 1786 r. (1786 r.).	t. 9, k. 38-51	s. 429-431	Wizytacja nie opisuje parafii Osięciny (pleban nie dopuścił do wizytacji, tamże, k. 20v-21r). Nie uwzględniono jej w porównaniu.

Zbąszyński (poznańska)	Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. AV 34, Wizytacja archidiakonu pszczewskiego (dekanaty: Zbąszyń, Grodzisk, Lwówek) przez Kajetana Gliszczyńskiego i Stanisława Serokomłę Karońskiego, kanoników poznańskich, k. 280-443, 632-644 (1779 r., tylko parafię Pszczew zwizytowano w 1787 r.).	t. 7, k. 5-27	s. 426-428	W Szkicach w parafii Kosieczyn pominięto dwie osady, które uzupełniono na podstawie Regestru.
Sierpecki (płocka)	Archiwum Diecezjalne w Płocku, A.V. nr 308, 1782, k. 207-244.	t. 10, k. 66-78	s. 555-557	Wizytacja pomija parafię Sadruży. Nie uwzględniono jej w porównaniu.

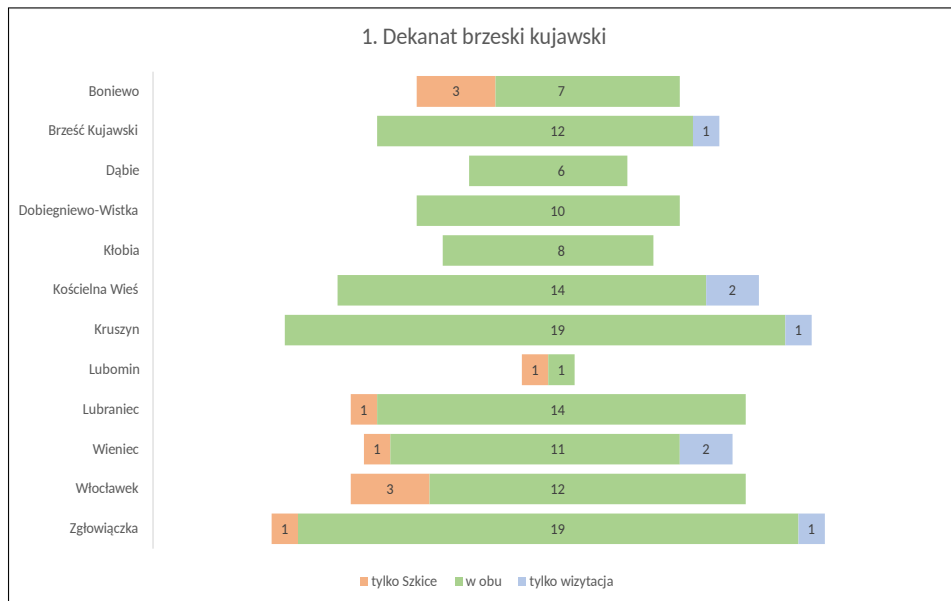
Źródło: opracowanie własne.

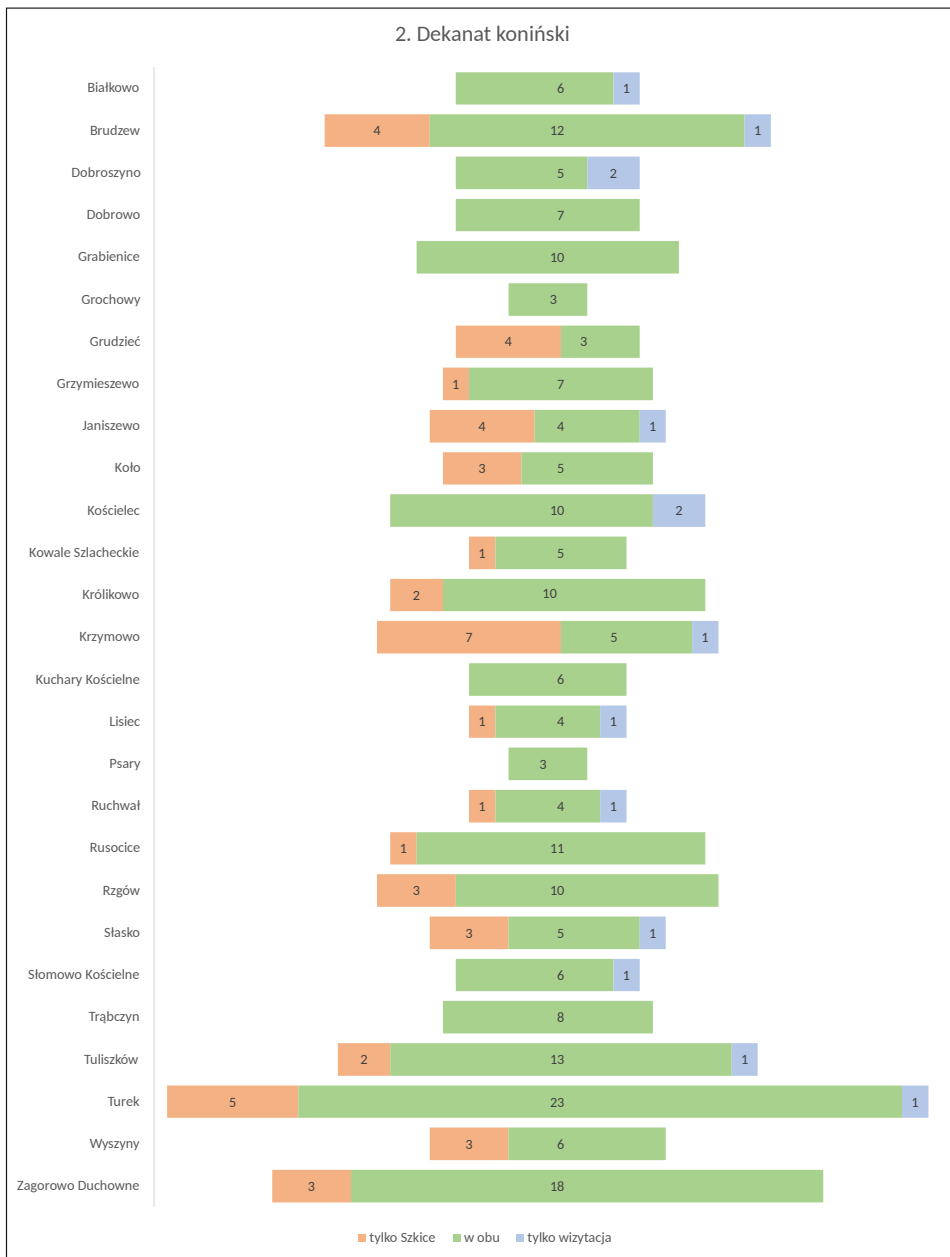
Przy utożsamianiu miejscowości z obu źródeł w przypadkach nieoczywistych, przyjmowano zazwyczaj, że oba przekazy wspominają tę samą osadę. Przykładowo jeżeli wizytacja wymienia wieś o nazwie X i wspomina, że ma ona olędry, a Szkice mówią o *Olendrach X-ińskich*, to uznano, że źródła są zgodne. Nawet jeśli nazwy były rozbieżne, ale ze względu na charakter osady można było je utożsamiać i uzupełniało to braki w jednym ze źródeł, to liczone to jako zgodność obu źródeł. Nie brano pod uwagę pojedynczych obiektów bez własnej nazwy występujących jako część większych osad – przeważnie młynów, które były wzmiankowane tylko w jednym źródle.

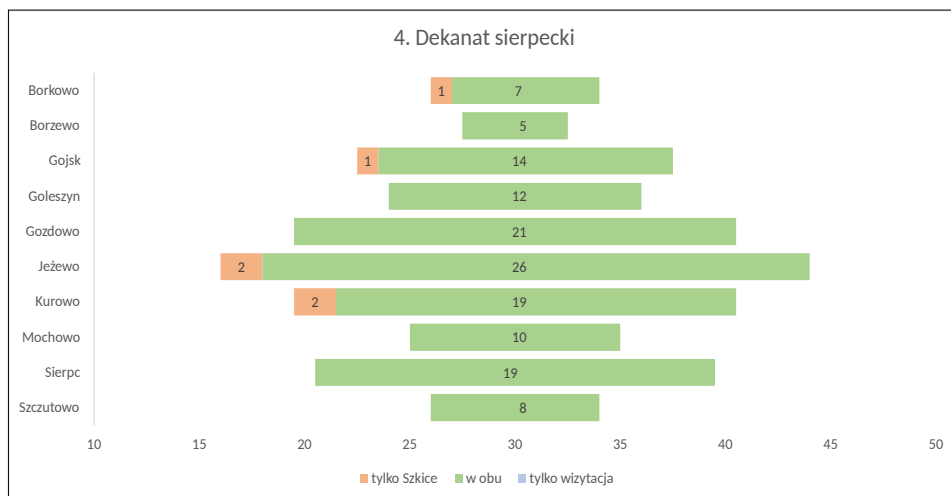
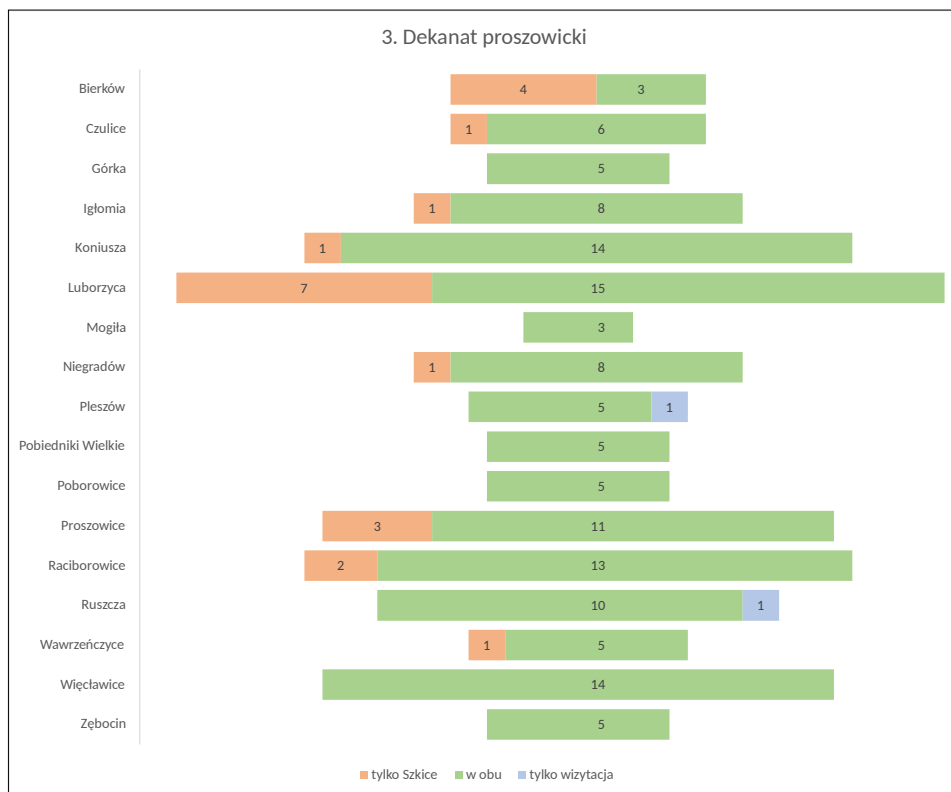
Ogółem analiza objęła 5 dekanatów z 86 parafiami, w których zawierało się w sumie 937 miejscowości. Ta ostatnia liczba uwzględnia wszystkie miejscowości w parafiach w każdym z wykorzystanych źródeł. Podstawowe dane o liczbie osad występujących w obu źródłach i unikalnych dla danego źródła przedstawiają wykresy 1.1-1.5. Już ich pobieżny przegląd wskazuje, że zachodzą różnice w liczności parafii i ich rozmiarze między analizowanymi dekanatami. Dokładniej przedstawia to tabela 2. Widać w niej, że mniejsze dekanaty (brzeski kujawski i sierpecki) charakteryzują się większą średnią i medianą, jeśli chodzi o liczbę miejscowości parafialnych – dominują w nich parafie średnie i większe. Pozostałe dekanaty posiadały więcej, ale mniej licznych parafii. Najbardziej zróżnicowany pod tym względem był dekanat zbąszyński, który wykazuje największy współczynnik zmienności. Sam dekanat był dość spory, jeżeli chodzi o liczbę parafii, ale jego parafie w większości albo należały do kategorii parafii dużych, albo małych. Wyraźnie

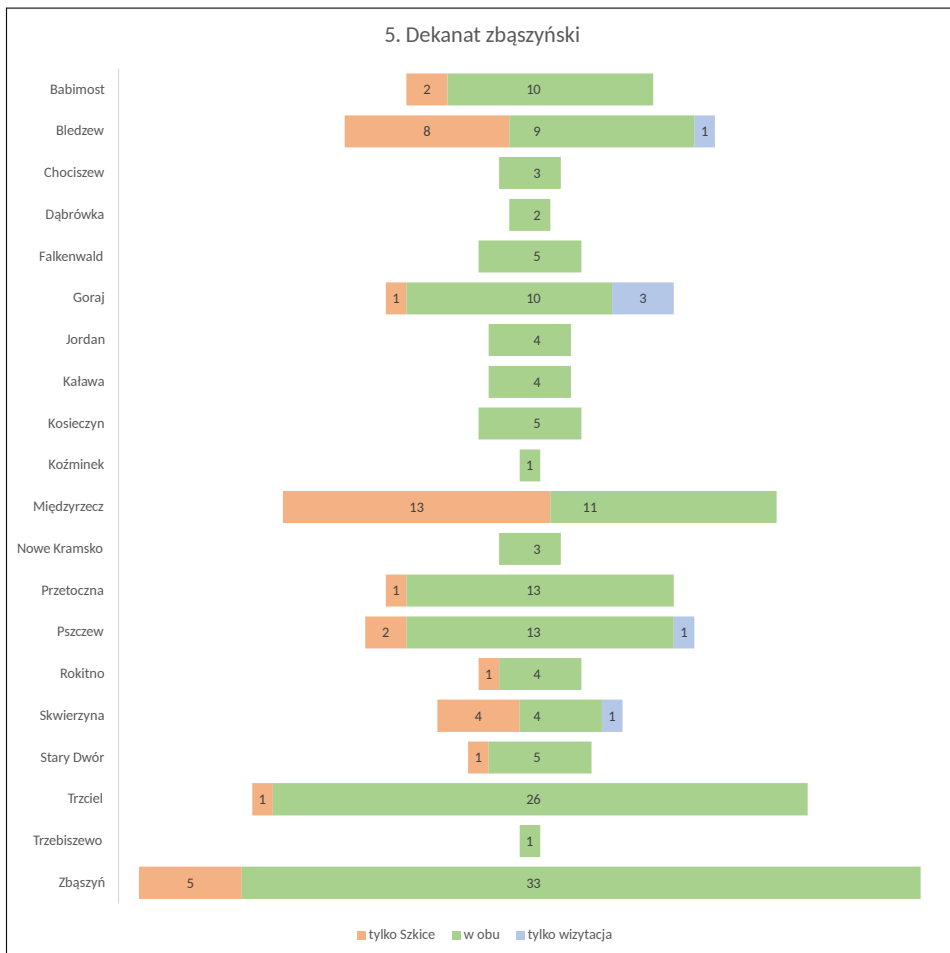
to widać w porównaniu z dekanatem konińskim, który, chociaż miał najwięcej parafii, to jego współczynnik zmienności nie odbiega od mniejszych dekanatów.

Wykresy 1.1-1.5. Liczba miejscowości w parafiach poszczególnych dekanatów z uwzględnieniem źródła informacji

Źródło: opracowanie własne, zob. tab. 1.

Tab. 2. Charakterystyka wielkości parafii w dekanatach

Miara	Dek. brzeski kujawski	Dek. koniński	Dek. proszowicki	Dek. sierpecki	Dek. zbąszyński
Osady	150	271	158	147	211
Parafie	12	27	17	10	20
Średnia liczba osad w parafii	12,50	10,04	9,29	14,70	10,55
Mediana liczby osad w parafii	13,50	8,00	7,00	13,50	5,50
Współczynnik zmienności wielkości parafii	0,45	0,56	0,55	0,50	0,94

Źródło: opracowanie własne, zob. tab. 1.

Istotne dla badanego tematu jest to, co widać na krańcach belek wykresów, gdzie oznaczono miejscowości unikalne ze Szkiców albo wizytacji, które nie pojawiają się w drugim źródle. Ich udział wśród miejscowości parafialnych skumulowanych do poziomu dekanatów przedstawia tabela 3. Pozwala ona zauważyć, że więcej unikalnych miejscowości pochodzi ze Szkiców niż z wizytacji. Przeważnie też przynajmniej połowa parafii w danym dekanacie w Szkicach posiada unikalne miejscowości. W przypadku wizytacji ten współczynnik jest niższy i wykazuje znaczne wahania. Ostatecznie unikalnych miejscowości ze Szkiców było też znacznie więcej w przeliczeniu na jedną parafię dekanatu niż tych z wizytacji. Ten współczynnik dla całego analizowanego zbioru jest ponad cztery razy większy w Szkicach niż wizytacjach.

Tab. 3. Informacje o unikalnych miejscowościach ze Szkiców albo wizytacji

Wartości	Dek. brzeski kujawski	Dek. koniński	Dek. proszowicki	Dek. sierpecki	Dek. zbąszyński
% miejscowości unikalnych ze Szkiców	7	18	13	4	18
% miejscowości unikalnych z wizytacji	5	5	1	0	3
% parafii, które posiadają unikalne miejscowości ze Szkiców	50	63	53	40	55

% parafii, które posiadają unikalne miejscowości z wizytacji	42	44	12	0	20
Średnia liczba unikalnych miejscowości ze Szkiców na parafię	0,83	1,78	1,24	0,60	1,95
Średnia liczba unikalnych miejscowości z wizytacji na parafię	0,58	0,52	0,12	0	0,30

Źródło: opracowanie własne, zob. tab. 1.

Te różnice dowodzą większego bogactwa Szkiców jako źródła do badań nad siecią osadniczą w porównaniu do wizytacji. Na dokładniejsze opisanie tych rozbieżności pozwoli analiza tego, których osad dotyczą unikalne wzmianki oraz tego, jak te wzmianki zostały zapisane. Oba te zagadnienia zarysowały się na etapie zbierania danych.

Miejscowości unikalne ze Szkiców lub wizytacji często należą do kategorii obiektów osadniczych, które albo nie są typowymi wsiami, albo istniały od względnie niedawna w momencie wytwarzania informacji źródłowej pod koniec XVIII wieku. W grę wchodzi więc osady młyńskie, folwarki, karczmy, osady olęderskie, budy, rumunki itp. Wszystkie je można określić jako osady, których odrębność nie zawsze rysuje się wyraźnie w źródłach, co wynika z pewnych ich właściwości. Osady mające charakter samodzielnych obiektów gospodarczych mogły być traktowane osobno albo jako podrzędne wobec wsi, z którymi były związane przestrzennie, funkcjonalnie lub własnościowo. Przykładem takiej rysującej się nieostro samodzielności były folwarki Nowiny i Słodzona (później Ślązany, obecnie nie istnieje) w parafii Goraj dekanatu zbąszyńskiego i oba do tego Goraja należące. Szkice poprawnie podają je osobno, z adnotacją „blisko [siebie]”³⁰ a wizytacja z 1779 roku zapisuje je jako *Nowiny seu Słodzona*³¹, co sugeruje, że to dwie nazwy tego samego obiektu. Podobnie z osadami będącymi efektem fali osadnictwa olęderskiego epoki nowożytnej powstającymi na gruntach (w granicach) wsi już istniejących lub przez zagospodarowanie pustek. Często dziedziczyły one człon nazwy w formie przymiotnikowej od istniejącej wcześniejszej osady, co podkreśla ich zależność³². Z tych powodów mogły być one traktowane inaczej w różnych źródłach. Dobrze prezentuje to przykład z parafii Zbąszyń. Tam, gdzie wizytacja wymienia trzy nowe kolonie „Boruiensis”, „Zbąszyniensis” i „Łomnicensis” (trzy grupy kolonii?), Szkice wymieniają ich ponad dziesięć

³⁰ Szkice 7, k. 22r.

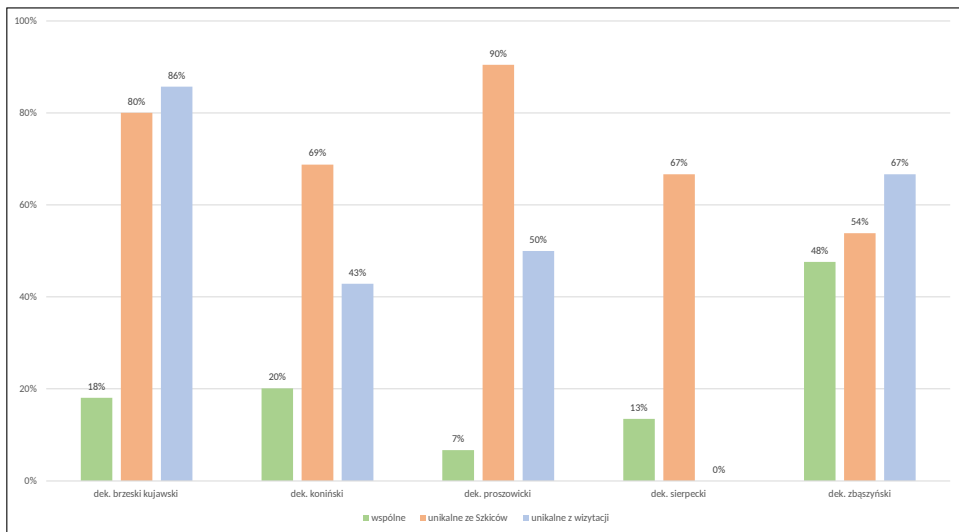
³¹ AAPoz, sygn. AV 34, k. 337v.

³² M. Rutkiewicz, *Sposoby tworzenia wielkopolskich nazw osad olęderskich*, w: *Toponimia i oronimia*, red. A. Cieślakowa, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2001, s. 159-162.

ze zdecydowanie bardziej zróżnicowanymi nazwami, z których większość była olędrami powstałymi we włościach zbąszyńskich³³. Do tego typu osad o nieostrej samodzielności wypada też zaliczyć zaścianki na wschodnich terenach Korony i w Wielkim Księstwie Litewskim³⁴.

Udział miejscowości o takiej charakterystyce w Szkicach i w wizytacjach na analizowanych terenach przedstawia wykres 2. Wynika z niego, że udział tego typu osad wśród grupy miejscowości unikalnych z zasady znacznie przewyższał ten, który widzimy pośród miejscowości wspólnych dla obu zbiorów. Co prawda w dwóch dekanatach to wizytacje częściej wspominają osady o nieostrej samodzielności, ale po pierwsze, operujemy tutaj już na bardzo małych liczbach bezwzględnych (1-2 miejscowości unikalne z wizytacji na parafię), a po drugie, jeśli występuje przewaga wśród miejscowości w Szkicach, to jest ona dość duża. Ponownie można więc uznać, że Szkice są bogatsze w swojej treści. Wyraźnym wyjątkiem jest jedynie dekanat zbąszyński, w którym udział osad o nieostrej samodzielności jest bardzo duży nawet w grupie wspólnej.

Wykres 2. Miejscowości o nieostrej samodzielności według źródeł

Źródło: opracowanie własne, zob. tab. 1.

Drugim wartym przeanalizowania zagadnieniem jest to, w której warstwie informacyjnej badanych źródeł znajdują się wzmianki o miejscowościach. Dla obu źródeł są to oczywiście inne elementy.

³³ Z. Chodyła, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad olęderskich założonych w latach 1700-ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego*, „Przegląd Nowotomyski”, 18 (2011) nr 2, s. 8.

³⁴ Zob. Jodczyk, *Wizytacja generalna*, s. 141-150.

W przypadku Szkiców można stwierdzić, że treść została naniesiona przynajmniej w dwóch etapach. Podstawę stanowi tekst i grafiki wykonane czarnym atramentem, które są opracowanymi wiadomościami z odpowiedzi na ankiety parafialne. Oprócz tego występuje jednak jeszcze wiele dopisków wykonanych czerwonym atramentem – są to liczby dymów przy miejscowościach, alternatywne zapisy nazw, kolejne, nieuwzględnione wcześniej miejscowości i różnego rodzaju adnotacje. Perthées wielokrotnie w Szkicach określa źródło, na którego podstawie naniósł te uzupełnienia, jako „le tarif”. Chodzi tu o taryfę podatku podymnego (warto zaznaczyć, że pytanie o określenie rozmiarów osady nie znalazło się wśród pytań ankietowych). Z faktu, że oznaczył na jej podstawie miejscowości w parafii Skaryszew jako należące do kapituły płockiej³⁵, wynika, że był to rejestr sprzed 1780 roku, kiedy dobra te zostały zakupione przez króla³⁶. Co ciekawe, informacje te Perthées wpisał ponad dekadę po stworzeniu Szkiców (przełom lat 80. i 90. XVIII wieku)³⁷. Świadczy o tym nagłówek przy jednej z czerwonych notatek: „Note faite 1802 en nov[embre]”³⁸, czyli już w wileńskim okresie jego życia³⁹. Pochodzenie tych informacji jest więc inne niż treści podstawowej. Jakie ma to znaczenie, sugeruje tabela 4.

Tab. 4. Miejscowości wpisane czerwonym atramentem (w tabeli „cz. at.”)

Zbiór	Dek. brzeski kujawski	Dek. koniński	Dek. proszowicki	Dek. sierpecki	Dek. zbąszyński
Wszystkie cz. at.	0	16	1	0	45
Wszystkie miejscowości wymienione w Szkicach	143	257	156	147	205
% cz. at. wszystkich ze Szkiców	0,0	6,2	0,6	0,0	22,0
Cz. at. unikalne dla Szkiców	0	10	1	0	19
Unikalne dla Szkiców	10	48	21	6	39
% cz. at. w unikalnych dla Szkiców	0,0	20,8	4,8	0,0	48,7

Źródło: opracowanie własne, zob. tab. 1.

³⁵ Szkice 9, k. 180r.

³⁶ T. Wyderkowa, *Ludność Pragi w drugiej połowie XVIII w. (Liczebność, struktura demograficzna i zawodowa)*, w: *Warszawa XVIII wieku*, Warszawa 1972, s. 163. Za zwrócenie na to uwagi dziękuję dr. Michałowi Słomskiemu.

³⁷ Borek, *Struktury kościelne*, s. 102.

³⁸ Szkice 8, k. 10r.

³⁹ Buczek, *Kartograf*, s. 88-90; J. Pawłowski, *Suplement do biografii Karola Perthéesa*, w: *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 148-150. Zob. też Królik, *Ocena*, s. 69.

Znaczenie tych uzupełnień zostało przedstawione w dwóch perspektywach. Po pierwsze, widać, że miejscowości wpisane czerwonym atramentem tylko w przypadku dwóch dekanatów mają zauważalny udział wśród osad wymienionych w Szkicach, przy czym w przypadku dekanatu zbąszyńskiego jest to po raz kolejny znacznie większa wartość. Jeśli zawężymy tę grupę do miejscowości unikalnych dla Szkiców, to udział osad odnotowanych czerwonym atramentem znacznie wzrośnie, ale tylko w przypadku dekanatu zbąszyńskiego zbliży się do 50%. Pozwala to na wyciągnięcie istotnego wniosku – chociaż uzupełnienie w Szkicach na podstawie taryfy podymnego mogły stanowić zauważalną część unikalnych informacji, to już w samej podstawowej treści, stworzonej na podstawie opisów parafii przygotowanych przez plebanów, zachodziły istotne rozbieżności względem list miejscowości parafialnych znanych z akt wizytacji.

W wizytacjach, oprócz listy miejscowości parafialnych, osady należące do parafii można również odnaleźć w opisach uposażeń kościołów. Szczególnie przyteczne, bo jednoznacznie wskazujące na podległość danej parafii, są informacje o płaceniu przez miejscowość mesznego. Jak zaznaczono wyżej, opisy uposażenia przeanalizowano tylko pod kątem wzmianek o miejscowościach wymienionych w Szkicach, ale nie na właściwych listach osad parafialnych w wizytacjach. Pytaniem, które chciałbym postawić w tym fragmencie, jest więc to, czy listy miejscowości parafialnych w wizytacjach faktycznie wyczerpują to, co wizytacja może powiedzieć o granicach parafii. Odpowiedzi na to nie udziela tabela 5. Widać w niej, że miejscowości wymienione tylko w Szkicach i w opisach uposażeń stanowią przeważnie niewielki procent wspólnych miejscowości. Nie ma ich, jeśli dekanat wykazuje niewielką ilość uzupełnień unikalnych z wizytacji i Szkiców (tab. 3). Wyraźnym wyjątkiem jest ponownie dekanat zbąszyński. Jeśli jednak spojrzymy na to od strony uzupełnienia wiadomości o unikalnych miejscowościach ze Szkiców, to wartość opisów uposażeń znacznie wzrasta. Uzupełniają one od kilkunastu procent do nawet ¼ wiadomości o miejscowościach parafialnych wymienionych w Szkicach, ale nie na listach miejscowości parafialnych w wizytacjach. Z tej perspektywy stanowią więc istotne uzupełnienie zasobu, choć tylko w przypadku części dekanatów.

Tab. 5. Miejscowości parafialne występujące w Szkicach i opisach uposażeń kościołów w wizytacjach

Zbiór	Dek. brzeski kujawski	Dek. koniński	Dek. proszowicki	Dek. sierpecki	Dek. zbąszyński
Odnotowane tylko w opisach uposażenia i w Szkicach	0	8	3	0	14
Wspólne dla Szkiców i wizytacji	133	209	135	141	166
% uzupełnień z opisów uposażeń względem wspólnych	0,0	3,8	2,2	0,0	8,4

Ze Szkieców niewymienione w listach miejscowości parafialnych	10	56	24	6	53
% uzupełnień z opisów uposażeń względem Szkieców	0,0	14,3	12,5	0,0	26,4

Źródło: opracowanie własne, zob. tab. 1.

Podsumowując ten przegląd, można zadać pytanie, z czym najbardziej wiązać fakt, że osady umykały jednemu źródłu, a pojawiały się w drugim. Aby otrzymać porównywalne wartości, dokonano analizy korelacji wybranych zmiennych – w tym przypadku kontekstów występowania miejscowości. Do obliczenia współzależności zastosowano współczynnik korelacji rang Spearmana, za jego pomocą sprawdzono związki między liczbami:

- A. wszystkich miejscowości wymienionych w źródłach (wielkość parafii) i miejscowości unikalnych;
- B. miejscowości ze Szkieców i miejscowości unikalnych ze Szkieców;
- C. miejscowości z wizytacji i miejscowości unikalnych z wizytacji;
- D. miejscowości wspólnych i miejscowości z nieostrą samodzielnością;
- E. miejscowości unikalnych i unikalnych z nieostrą samodzielnością;
- F. miejscowości unikalnych ze Szkieców i unikalnych ze Szkieców z nieostrą samodzielnością;
- G. miejscowości unikalnych z wizytacji i unikalnych z wizytacji z nieostrą samodzielnością;
- H. miejscowości wspólnych i wspólnych wpisanych do Szkieców czerwonym atramentem;
- I. miejscowości unikalnych i unikalnych wpisanych do Szkieców czerwonym atramentem.

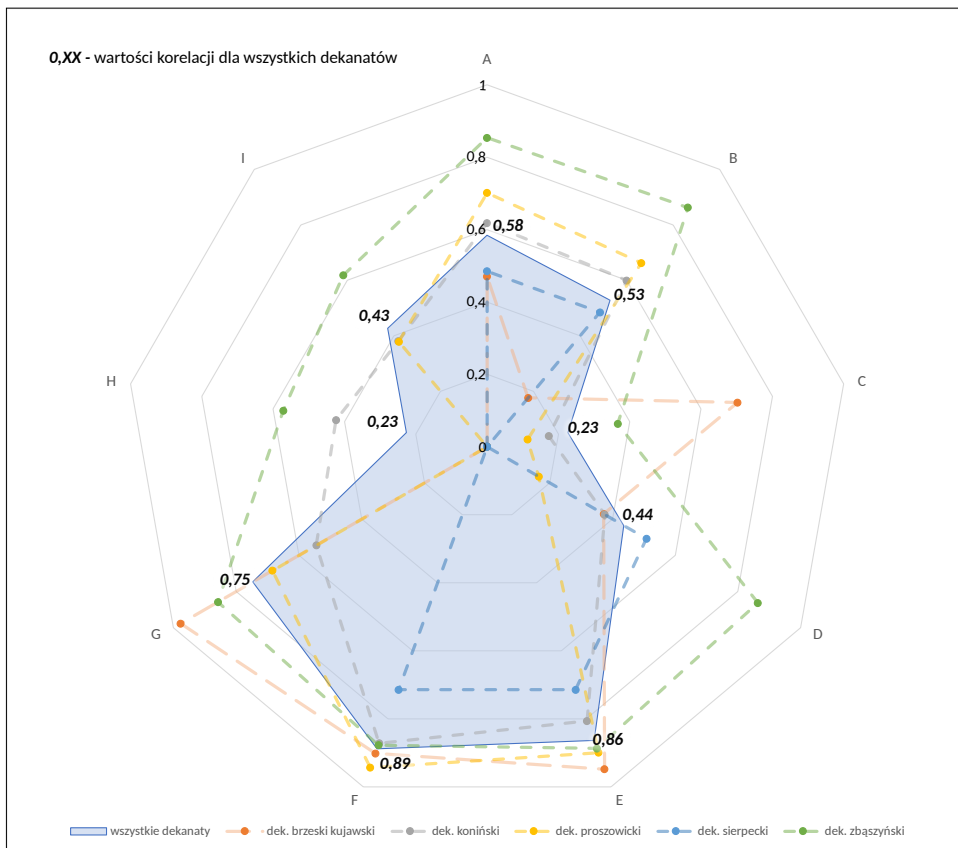
Wyniki analizy przedstawia wykres 3. Osie A-I oznaczają przedstawione wyżej związki. Wypełniony kolorem obszar wyznacza wartości współczynnika korelacji dla wszystkich badanych dekanatów razem i tylko dla niego podane zostały wartości liczbowe. Przerzywanymi liniami wyznaczono wartości dla pojedynczych dekanatów, ale nie podano ich dokładnie, ponieważ prawie połowa otrzymanych wyników nie osiągnęła zakładanego poziomu istotności ($\alpha = 0,05$), więc należy do nich podchodzić z rezerwą.

Wartości współczynnika korelacji przedstawione na wykresie wskazują dość jednoznacznie, że najsilniejszy jest związek unikalnych miejscowości z miejscowościami o nieostrej samodzielności ($\geq 0,75$, osie E, F i G na wykresie). Co wydaje się potwierdzać postawioną tezę, że te „rozmywały się” w ich relacji z miejscowościami o ugruntowanej samodzielności. Niższy współczynnik między miejscowościami wspólnymi dla obu źródeł i o nieostrej samodzielności zdaje się to potwierdzać. Pewne znaczenie ma również wielkość parafii, co można uznać za efekt tego, że im większa parafia, tym bardziej prawdopodobne, że

jedna z miejscowości o ugruntowanej samodzielności będzie miała jakieś osady „orbitujące”. Mniejsze znaczenie, niż można się było spodziewać, miało wpisywanie miejscowości w Szkicach czerwonym atramentem. Najwyraźniej, mimo że dopiski te pochodziły ze źródła zupełnie innej proweniencji (rejestr podymnego jako źródło państwowe, a nie kościelne jak ankiety i wizytacje), to nie wносиły aż tylu nowych informacji. Należy jednak zaznaczyć, że w tym przypadku część dekanatów w ogóle nie ma tego typu dopisków. Ostatecznie widać jednak różnice między Szkicami i wizytacjami – korelacja tych pierwszych z miejscowościami unikalnymi jest zdecydowanie mocniejsza, ale nie bardzo wysoka.

Mimo poczynionych wyżej zastrzeżeń co do wartości współczynnika korelacji dla pojedynczych dekanatów to specyfika każdego z nich oraz zgodność w najbardziej wyraźnych tendencjach wydają się wiarygodne.

Wykres 3. Wartości współczynnika korelacji rang Spearmana dla miejscowości unikalnych

Źródło: opracowanie własne, zob. tab. 1.

Przedstawiona wyżej charakterystyka zasobu informacyjnego Szkiców i wizytacji nie daje jednak bezpośredniej odpowiedzi na pytanie, czy Szkice można traktować na równi z wizytacjami do odtworzenia podziałów parafialnych w końcu XVIII wieku. Aby na to odpowiedzieć, należy przejść do rozważenia pojedynczych przypadków.

Pierwszym pytaniem jest to, czy możemy przyjąć, że 124 osady odnalezione w Szkicach, ale pominięte w wizytacjach, faktycznie należały do tych parafii, w których je wymieniono. Generalnie odpowiedź na to pytanie jest twierdząca. Szkice podają poprawną przynależność parafialną. Po pierwsze, przeciwną możliwość *ex silentio* wykluczają wizytacje – w całym (!) przeanalizowanym materiale nie zdarzyło się, aby jedna z osad unikalnych dla Szkiców znalazła się w innej parafii. Jeśli takie zjawisko zachodziłoby w istotnym stopniu, musiałyby być uchwytnie w badanym zestawie dekanatów. Potwierdza to również wyrwykowe porównanie przynależności parafialnej unikalnych miejscowości z przynależnością zanotowaną w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP). Nie znaleziono żadnych niezgodności.

Można za to znaleźć przypadki niejasne, które da się wychwycić w samych Szkicach, albo obiektywnie skomplikowane. Co ciekawe, wszystkie spotykamy w dekanacie zbąszyńskim. Po pierwsze, dwie miejscowości zostały w Szkicach wymienione w dwóch parafiach – młyn Mitręga (parafie Trzciel i Lwówek – ta druga w dekanacie lwóweckim) i Schindelmühl (parafie Jordanowo i Stary Dwór; obecnie Szumiąca)⁴⁰. Ten pierwszy wizytacja umieszcza w parafii Trzciel (tam płaci meszne)⁴¹, a jego pojawienie się również przy Lwówku należy tłumaczyć przynależnością do tamtejszego klucza dóbr⁴². Schindelmühl wizytacja wymienia jednoznacznie w parafii Jordanowo, a przy Starym Dworze tylko w opisie uposażenia i bez kontekstu sugerującego przynależność parafialną⁴³. W obu przypadkach istniały więc czynnik sprzyjające powtórzeniu.

Trzeci przypadek odpowiada realnej kontrowersji z ustaleniem przynależności parafialnej osady. Miejscowość Nowy Folwark wymieniono w Szkicach w parafii Sokola Dąbrowa (daw. Falkenwalde)⁴⁴. Jednak wizytacja umieszcza ją w parafii Bledzew jako „novum praedium”. Do ustalenia przynależności parafialnej doszło jednak dopiero w czasie przeprowadzania wizytacji (1779 rok). Jak dowiadujemy się z tekstu, mieszkańcy tego folwarku, który najwyraźniej powstał względnie niedawno, uczęszczali do parafii w Sokolej Dąbrowie. Jednak folwark powstał na gruntach wsi Stary Dwór w parafii Bledzew i z tego powodu wizytator nakazał im

⁴⁰ Jako trzecie można by dodać oledry Bolewiny, występujące w sąsiednich parafiach Zbąszyń i Dąbrówka Wielkopolska (Szkice 7, k. 6r, 9r), ale same Bolewiny nie graniczyły z parafią Zbąszyń. Na tym etapie badań przyjęto, że chodzi o osobne miejscowości.

⁴¹ AAPoz, sygn. AV 34, k. 354r.

⁴² *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX wieku*, 240 (Nr. Rel. C. Posn. T. 1097) 1782, www.teki.bkpan.poznan.pl (dostęp: 30.06.2023).

⁴³ AAPoz, sygn. AV 34, k. 361r.

⁴⁴ Szkice 7, k. 16r.

uczęszczać do tej drugiej, jako właściwej⁴⁵. Najwyraźniej to zalecenie nie przełożyło się na praktykę, skoro w odpowiedzi na ankietę, to pleban Sokolej Dąbrowy, a nie Bledzewa, zgłaszał tę miejscowość jako przynależną jego parafii.

Ostatnią kwestią dotyczącą sieci osadniczej i granic parafialnych jest problem osad, które były zamieszkałe wyłącznie przez niekatolików. Zjawisko takie obserwujemy w Wielkopolsce, choć ciężko powiedzieć, o jakiej liczbie osad mówimy. W praktyce istniały mechanizmy, które pozwalały na przypisanie osady niekatolickiej do odpowiedniej parafii. Jeśli osada była wcześniej katolicka, to w naturalny sposób mieściła się w istniejących już strukturach. A jeśli była zakładana od nowa, to dziedziczyła przynależność po osadzie na gruntach, której była lokowana (zob. wyżej Nowy Folwark). I wydaje się, że te mechanizmy były wystarczające, aby plebani uwzględniali je w opisach parafii, dzięki czemu znamy tę przynależność, ze Szkiców Perthéesa. Prawdopodobnie taką osadą był Bukowiec w parafii Stary Dwór w dekanacie zbąszyńskim, w którym znajdował się kościół protestancki⁴⁶. Wizytacja wymienia go jedynie pobocznie w opisie gruntów parafii⁴⁷. Opuszczając obszar dekanatów objętych analizą statystyczną, interesujący przypadek znajdziemy na granicy parafii Ryczywół i Rogoźno na północny wschód od Obornik. W opisie tej pierwszej w Szkicach zanotowano: „Zawadzkie Hollendry i hollendry Trzy Góry pewnie są opisane w parafii Rogozińskiej; gdzie żadnego gospodarza katolika nie masz i **do żadnej parafii nie chcą należeć** [podkreślenie –A.B.]; również i Hollendry Wyszynskie”⁴⁸.

W parafii Rogoźno wspomniano tylko Trzy Góry dopisane czerwonym atramentem⁴⁹. Mimo wątpliwości autora notki okazuje się, że jednak parafia ryczywolska była właściwa dla tych miejscowości. Z tych trzech osad olęderskich źródła kościelne z końca XVIII wieku wspominają tylko Zawadzkie Holendry jako płacące meszne lub dziesięcinę kościołowi w Ryczywole (tekst pozostawia niejasność, ale raczej chodzi o to pierwsze)⁵⁰, co świadczy o podległości właśnie tej parafii. Z kolei Trzy Góry do parafii Ryczywół przypisuje SGK⁵¹. W przywołanych przypadkach Bukowca i olędrow Szkiice okazują się źródłem kompetentnym, przy braku jasnych informacji ze strony wizytacji.

Można zadać pytania, jak wyglądało to zagadnienie na wschodnich krańcach terenów, które obejmują Szkice, gdzie istniały struktury Kościoła unickiego. Wnioski wyciągnięte przez K. Jodczyka, analizującego wizytacje i Opisy parafii (nieopracowane przez Perthéesa) terenów zamieszkałych przez unitów wskazują, że w odpowiedziach na ankietę parafialną plebani notowali miejscowości niekatolickie⁵².

⁴⁵ AAPoz, sygn. AV 34, k. 392v-393r.

⁴⁶ Szkice 7, k. 15 r.

⁴⁷ APPoz, sygn. AV 34, k. 361r.

⁴⁸ Szkice 7, k. 140 r.

⁴⁹ Szkice 7, k. 147 r.

⁵⁰ APPoz, sygn. AV 31, k. 570v.

⁵¹ *Trzy Górki*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, red. B. Chlebowski, Warszawa 1892, s. 581, <https://atlas1918.ihpan.edu.pl> (dostęp: 30.06.2023).

⁵² Jodczyk, *Wizytacja generalna*, s. 144-145.

Ostatnim zagadnieniem, które chciałbym podjąć, są opisy relacji między kościołami parafialnymi w Szkicach, możliwe błędy w tym zakresie i ich kontekst. W tym przypadku za rozstrzygające należy uznawać wizytacje, których autorzy z oczywistych względów lepiej rozumieli sytuację poszczególnych świątyń i posiadali lepszy aparat pojęciowy, aby ją opisać.

Technicznie drobnym błędem, ale mającym duże znaczenie merytoryczne, jest pomylenie centrum parafialnego parafii Pobiedniki. Szkice niepoprawnie podają, że kościół parafialny znajdował się w Pobiednikach Wielkich⁵³, faktycznie zaś w Małych. Pomyłki tej nie ma u Czajkowskiego⁵⁴, co oznacza, że powstała zapewne mechanicznie przy przygotowywaniu Szkiców.

Mniej istotne są błędy, a raczej uproszczenia, związane z określeniem relacji między kościołami przez używanie sformułowania „filia”. Termin ten w źródłach kościelnych jest często rozmyty i odnosi się do różnego rodzaju podległości jednej świątyni wobec drugiej⁵⁵, dlatego warto wskazać, co oznacza on w Szkicach. Jako filia Lubrańca została określona parafia Kłobia w dekanacie brzeskim kujawskim, a wszystkie jej osady opisano jako dołączone do Lubrańca albo Boniewa, dodając na marginesie, że kościół już nie istnieje⁵⁶. Co było prawdą. Kościół w Kłobi spalił się w 1782 roku, ale sama parafia nie została zniesiona, ciągle miała swojego plebana i w miejsce kościoła wystawiono kaplicę⁵⁷. Zapewne tuż po spaleniu kościoła, w ramach tymczasowej organizacji wierni faktycznie przyjmowali sakramenty w sąsiednich parafiach.

W dekanacie konińskim jako filia parafii Turek została określona parafia w Kowalach Szlacheckich⁵⁸. Faktycznie parafia z powodu małego uposażenia była nieobsadzona od wielu lat i pozostawała w komendzie plebana z Turka⁵⁹. Zgodna z rzeczywistością jest za to informacja o parafii Słomów Kościelny, wzmiankowanej jako filia parafii Psary⁶⁰. Afiliowanie miało miejsce w 1728 roku; sam Słomów utracił samodzielność już dużo wcześniej, ale ciągle wyróżniano jego okręg parafialny⁶¹. Zabrakło za to informacji o filialności parafii Dobiegniewo-Wistka względem kościoła parafialnego we Włocławku⁶².

⁵³ Szkice 3, k. 49.

⁵⁴ Regestr, s. 114.

⁵⁵ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa 2017, s. 76, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/134206/edition/108629> (dostęp: 30.06.2023); B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa 2017, s. 112, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/134206/edition/108629> (dostęp: 30.06.2023).

⁵⁶ Szkice 9, k. 46r.

⁵⁷ ADWł, sygn. 0255, k. 1r, 2v.

⁵⁸ Szkice 7, k. 136r.

⁵⁹ AAG, sygn. A.Cons. E 23, s. 36.

⁶⁰ Szkice 7, k. 134r.

⁶¹ AAG, sygn. A.Cons. E 23, s. 46-48.

⁶² Szkice 9, k. 51; ADWł, sygn. 0255, k. 54v. Sytuacja tej parafii, jej granic i centrum miała dość zawiłą historię, ale w tym miejscu nieistotną. Zob. Borek, *Granice jednostek (Kujawy)*, s. 54.

Podsumowując powyższe wywody, da się sformułować kilka wniosków co do obu źródeł i ich potencjału przy rekonstrukcji sieci osadniczej oraz granic parafialnych.

Po pierwsze, Szkice są źródłem dużo bogatszym w informacje o sieci osadniczej niż wizytacje. O ile dla całego badanego obszaru te pierwsze wniosły dodatkowych 13% miejscowości, to wizytacje tylko 3%. Przy czym należy zaznaczyć, że te uzupełnienia z obu źródeł to w większości osady, które mogły się niedostatecznie mocno wyodrębnić w sieci osadniczej. Są przy tym interesujące dla badaczy jako obiekty gospodarcze lub przejawy trendów osadniczych. Oba źródła nie pomijają zaś najbardziej stabilnych elementów sieci osadniczej. Co ciekawe, Szkice z reguły są też bogatsze w informacje niż mapy, które powstały na ich podstawie⁶³. Twierdzenie o generalnej (ale nie zupełnej) przewadze źródeł poankietowych w szczególowości opisanego sieci parafialnej potwierdzają też ustalenia Jodczyka dla dekanatu brasławskiego⁶⁴.

Po drugie, nieistotne, jeśli chodzi o pełniejszy obraz sieci osadniczej, okazały się uzupełnienia wprowadzone z taryfy podymnego. Co oznacza, że już podstawowy zestaw miejscowości, podany przez plebanów w odpowiedziach na ankiety parafialne, różnił się od tego znanego z wizytacji. To zjawisko potwierdza więc wspomnianą na początku tezę, że listy miejscowości parafialnych podawane w wizytacjach są względnie konserwatywne i mniej czułe na zmiany w sieci osadniczej. Można się domyślać, że często przepisywano informacje z poprzednich wizytacji. Kiedy plebani otrzymali polecenie stworzenia listy osad parafialnych w nowej formule, okazywało się, że zmiany, czy też niuanse, w sieci osadniczej były przez nich lepiej uchwytnie. Większą czułość w wizytacjach zdają się wykazywać opisy uposażenia, które wymagają uwzględniania zmian osadniczych dla dokładnego opisu tak istotnej kwestii, jaką były aktualne materialne podstawy działalności danej parafii. Jodczyk, porównując wizytacje z diecezji wileńskiej i tamtejsze Opisy parafii, przewagę źródła poankietowego często starał się tłumaczyć czynnikami przypadkowymi (poza kwestią pomijania osad niekatolickich w wizytacjach) – nowy pleban nie miał orientacji, niektóre osady były daleko od centrum⁶⁵. Moim zdaniem wynika to jednak z wyżej przedstawionej powtarzalności akt wizytacyjnych w listach miejscowości parafialnych. Pełne dowiedzenie tej tezy wymaga jednak dalszych badań.

Po trzecie, Szkice okazały się kompetentnym źródłem do określania przynależności parafialnej. Błędy, które znaleziono albo były do wyłapania i skonfrontowania z wizytacjami (jako źródłem rozstrzygającym ze względu na swój charakter), albo wynikały z faktycznie istniejących zjawisk. Za to zupełnie uproszczony jest w Szkiecach obraz relacji między świątyniami, gdzie stosowane jest określenie „filia”. Jednak Szkice w tej materii powtarzają z pewnością to, co znalazło się

⁶³ Królik, *Ocena*, s. 63, 64, 66-67, 71.

⁶⁴ Jodczyk, *Wizytacja generalna*, s. 141-151.

⁶⁵ Tamże, s. 141-151.

w opisach parafii, czyli te uproszczenia stosowało samo duchowieństwo parafialne. To z kolei prowadzi do konkluzji, że taka była ówczesna popularna terminologia.

Po czwarte, należy zwrócić uwagę na specyfikę uzyskanych wyników. Właściwie przy każdej analizie widoczne jest zróżnicowanie dekanatów, szczególnie w przypadku zbąszyńskiego. Jak zaznaczono wcześniej, dekanaty koniński i zbąszyński wybrano nieprzypadkowo, ale właśnie ze względu na ich nieprzeciętność. Pozostałe trzy dekanaty są raczej bardziej typowe. Wyniki otrzymane dla dwóch pierwszych właściwie można wstępnie wiązać z silnym osadnictwem z epoki nowożytnej na tych terenach. Jeśli uznać to za najważniejszy czynnik (a na tym etapie opracowania danych nie da się wyłapać innego), to założyciel należy, że opisywane tu zjawiska będą najsilniejsze na obszarze Wielkopolski (gdzie dekanat zbąszyński również będzie się mocno wyróżniał), a reszta kraju (w granicach po I rozbiórce) będzie bliższa temu, co da się zaobserwować w przypadku dekanatów brzeskiego kujawskiego, proszowickiego i sierpeckiego.

Wszystko to oznacza, że Szkice Perthéesa należy uznać za źródło wiarygodne i kompetentne, jeśli chodzi o rekonstrukcję sieci osadniczej oraz granic parafialnych. Ich jednorodna struktura i kompletność powodują, że są zdecydowanie bardziej przystępne niż inne rodzaje źródeł.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie (AAG)

sygn. A.Cons. E 23, Wizytacja Józefa Dorpowskiego dekanatów: gnieźnieńskiego św. Piotra i Pawła, łekneńskiego, rogowskiego, konińskiego i sompolńskiego, s. 1-208.

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAPoz)

sygn. AV 31, Wizytacja archidiakonatu poznańskiego przez Franciszka Rydzyńskiego.

sygn. AV 34, Wizytacja archidiakonatu pszczyńskiego (dekanaty: Zbąszyń, Grodzisk, Lwówek) przez Kajetana Gliszczyńskiego i Stanisława Serokomłę Karońskiego, kanoników poznańskich.

sygn. El. 9 i 10, [Spis beneficjów z 1785 r.].

Archiwum Diecezjalne w Płocku

sygn. A.V. nr 308, Dek. Bielsk, Gostynin, Płock, Raciąż, Sierpc 1782.

Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADWł)

sygn. 0241, Wizytacja dekanatów: służewskiego i nieszawskiego z 1779 r.

sygn. 0255, Wizytacja dziekańska dekanatu brzeskiego z 1786 r.

Archiwum Diecezjalne w Łowiczu

[bez sygnatury], Regestr Dyecezyów.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMK)
sygn. AV 54, Akta wizyty pod rządem dyecezyą Jaśnie Oświeconego Michała Jerzego Ciołka Xiążęcia Poniatowskiego... dekanatów: proszowickiego, xiążnickiego i andrzejskiego... w roku 1783 odprawionen wypisane, s. 1-231.

Biblioteka Ukraińskiej Akademii Nauk im. Władimira Wernadskiego
sygn. I 5975, Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiów Królestwa Polskiego, t. 1-12.

Dokument do historii słownika geograficznego w Polsce (Instrukcja biskupa krakowskiego, X. J. Poniatowskiego, w sprawie opisów parafij z 1783 r.), „Polski Przegląd Kartograficzny”, 5 (1932) s. 208-213.

Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII wieku. Materiały źródłowe, t. 1, *Ludność i organizacja diecezji krakowskiej*, wyd. B. Szady, Lublin 2010.

„*Regestr Diecezjów*” Franciszka Czaykowskiego, czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783-1784, wyd. S. Górzyński, K. Chłapowski, Warszawa 2006.

Rozrządzenia y pisma pasterskie za rządów [...] Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa plockiego etc.etc. do dyecezyi plockiey wydane. Dla wygody teyże dyecezyi zebrane, i do druku podane, Warszawa 1785, <https://pbc.biaman.pl/dlibra/show-content/publication/edition/2603?id=2603> (dostęp: 30.06.2023).

Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX wieku, www.teki.bkpan.poznan.pl (dostęp: 30.06.2023).

Opracowania

Borek Arkadiusz, *Granice jednostek administracji kościelnej*, w: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Duży, A. Borek, M. Słomski, Warszawa 2021, s. 49-70, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/269195/edition/233523> (dostęp: 30.06.2023).

Borek Arkadiusz, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa 2017, s. 65-91, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/134206/edition/108629> (dostęp: 30.06.2023).

Borek Arkadiusz, *Struktury kościelne zachodniej Korony po pierwszym rozbiore w świetle Szkiców Karola Perthéesa*, „Roczniki Humanistyczne”, 70 (2022) nr 2, s. 101-115, <https://ojs.tnkul.pl/index.php/rh/article/view/17358/16242> (dostęp: 30.06.2023).

Borek Arkadiusz, *Źródła pisane*, w: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Duży, A. Borek, M. Słomski, Warszawa 2021, s. 13-18, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/269195/edition/233523> (dostęp: 30.06.2023).

Buczek Karol, *Czajkowski (Czaykowski) Franciszek Salezy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 152-153, <http://rcin.org.pl/dlibra/publication/edition/2209> (dostęp: 30.06.2023).

Buczek Karol, *Kartograf króla Stanisława Augusta życie i dzieła*, w: *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21-134.

Chodyła Zbigniew, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad olęderskich założonych w latach 1700-ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego*, „Przegląd Nowotomyski”, 18 (2011) nr 2, s. 3-22.

Hamryszczak Artur, *Canonical visitations as a historical source*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 105 (2016) s. 53-62, <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/view/12062/10531> (dostęp: 30.06.2023).

- Jodczyk Krzysztof, *Wizytacja generalna z 1782-1783 roku i opisy parafii z 1784 roku – jako źródła do badań nad osadnictwem na terenie dekanatu brasławskiego diecezji wileńskiej*, „Studia Podlaskie”, 20 (2012) s. 129-153, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/388/1/Studia_Podlaskie_20_Jodczyk.pdf (dostęp: 30.06.2023).
- Królik Tomasz, *Ocena wiarygodności części tzw. szkiców parafialnych Karola Perthéesa na przykładzie sieci osadniczej powiatu gostyńskiego*, „Studia Geohistorica”, 10 (2023) s. 53-73, <https://apcz.umk.pl/AZMDDP/article/view/42959> (dostęp: 30.06.2023).
- Litak Stanisław, *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, Toruń 1998.
- Litak Stanisław, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 5 (1962) nr 3, s. 41-58.
- Pawłowski Jerzy, *Suplement do biografii Karola Perthéesa*, w: *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 135-163.
- Rutkiewicz Małgorzata, *Sposoby tworzenia wielkopolskich nazw osad olęderskich*, w: *Toponimia i oronimia*, red. A. Cieślikowa, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2001, s. 155-168.
- Szady Bogumił, *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa 2013, s. 183-192.
- Szady Bogumił, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa 2017, s. 92-121, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/134206/edition/108629> (dostęp: 30.06.2023).
- Szady Bogumił, Panecki Tomasz, *Source-driven data model for geohistorical records' editing: a case study of the works of Karol Perthées*, „Miscellanea Geographica”, 26 (2022) nr 1, s. 52-62, <https://www.sciendo.com/article/10.2478/mgrsd-2020-0070> (dostęp: 30.06.2023).
- Szymański Józef, *Z dziejów wizytacji archidiakońskich. Czynności i dokumenty wizytacyjne archidiaconów wojnickich*, „Roczniki Humanistyczne”, 8 (1959) nr 2, s. 273-294.
- Trzy Górki w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, red. B. Chlebowski, Warszawa 1892, s. 581, <https://atlas1918.iimpan.edu.pl> (dostęp: 30.06.2023).
- Wernerowa Wiesława, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografię Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, w: *Karol Perthées (1739-1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 165-192.
- Wernerowa Wiesława, *Ze studiów nad opisami parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. w relacji ze szkicami K. de Perthéesa*, w: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995, s. 125-140.
- Wyderkowa Teresa, *Ludność Pragi w drugiej połowie XVIII w. (Liczebność, struktura demograficzna i zawodowa)*, w: *Warszawa XVIII wieku*, Warszawa 1972, s. 149-190.